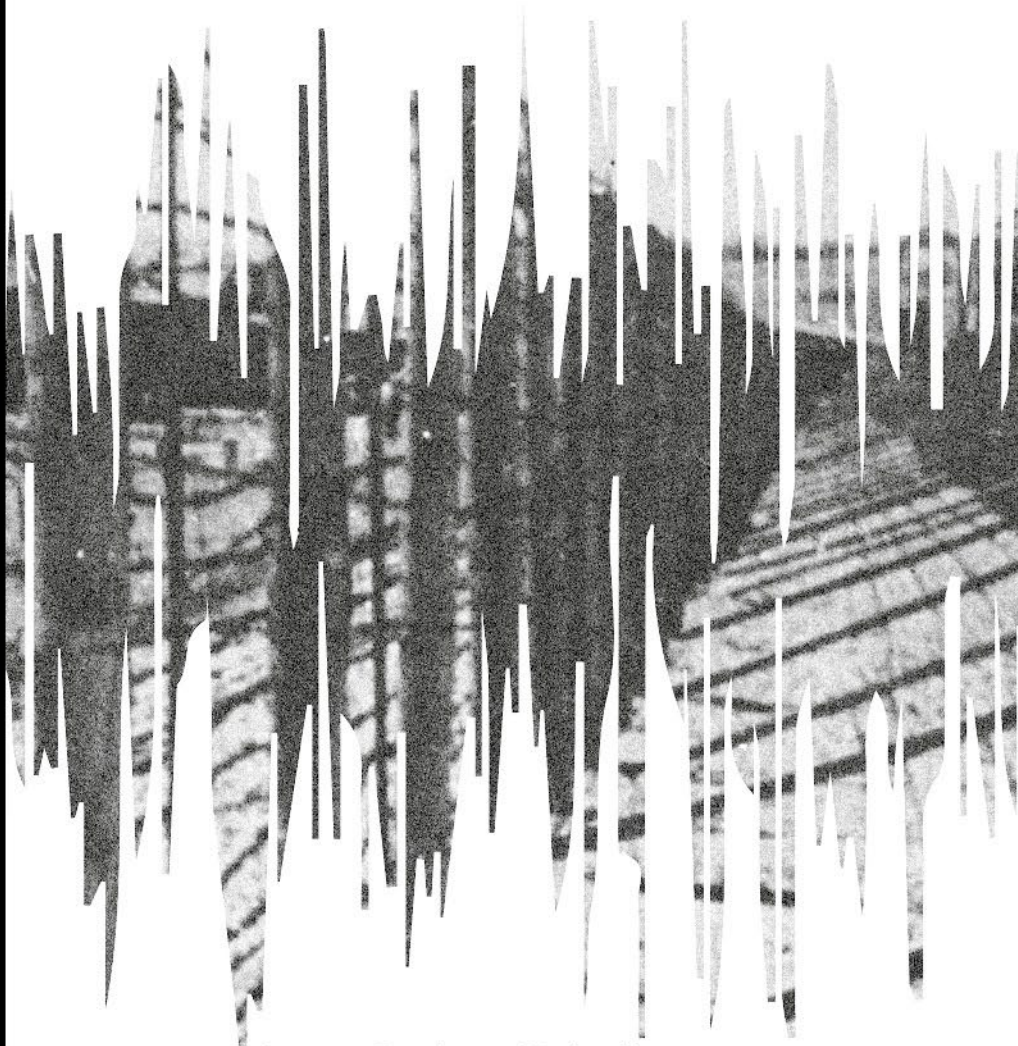
Komunikacja i Media

Joanna Bachura-Wojtasik

Dźwiękowe obrazy Holokaustu w radiowych formach artystycznych

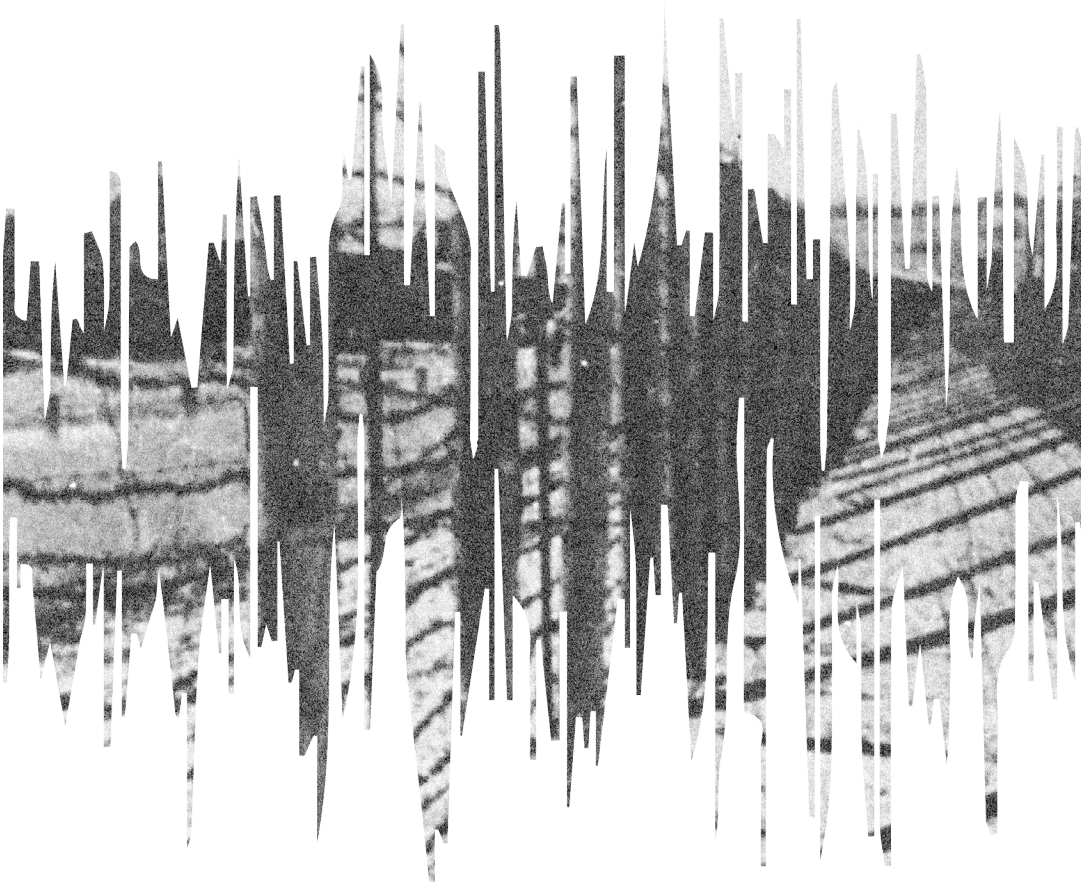
WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO

Dźwiękowe obrazy Holokaustu w radiowych formach artystycznych

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Komunikacja i Media

Joanna Bachura-Wojtasik

Dźwiękowe obrazy Holokaustu w radiowych formach artystycznych

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO
Łódź 2026

Joanna Bachura-Wojtasik (ORCID: 0000-0003-3247-7420)
Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Katedra Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENCI
Maryla Hopfinger, Małgorzata Kita

REDAKTOR INICJUJĄCY
Urszula Dzieciątkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ
Dorota Stępień

KOREKTA TECHNICZNA
Anna Jakubczyk

SKŁAD I ŁAMANIE
AGENT PR

PROJEKT OKŁADKI
Monika Rawska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: Państwowe Muzeum na Majdanku
Źródło: https://collections.ushmm.org/search/catalog/pa1042882

© Copyright by Joanna Bachura-Wojtasik, Łódź 2026
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2026

https://doi.org/10.18778/8445-057-4

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.12042.26.0.M

Ark. wyd. 14; ark. druk. 18,125

ISBN 978-83-8445-056-7
e-ISBN 978-83-8445-057-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. J. Matejki 34a
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 635 55 77

Córce Natalii
i Przyjaciółce Kasi Michalak

SPIS TREŚCI

Podziękowania 9

Wprowadzenie 11

Rozdział 1
Pamięć „udźwiękowiona". Opowieści dźwiękowe w kontekście kategorii pamięci 31
1.1. Dlaczego pamięć? 31
1.2. Pamięć jednostki i pamięć społeczna. Badanie pamięci kulturowej 38
1.3. Pamięć i nie-pamięć. Konstytuowanie tożsamości jednostki, rodziny i narodu jako efekt rekonstruowania przeszłości 46

Rozdział 2
Perspektywa autora. Audycje radiowe/dźwiękowe zrealizowane w wybranych rozgłośniach Polskiego Radia w latach 1989–2024 51
2.1. Reportaże radiowe i słuchowiska zrealizowane w Studiu Reportażu i Dokumentu Polskiego Radia oraz w Teatrze Polskiego Radia w latach 1989–2024 54
2.2. Reportaże radiowe i słuchowiska zrealizowane w Lubelskiej Szkole Reportażu (PR Lublin) w latach 1989–2024 60
2.3. Reportaże radiowe i słuchowiska zrealizowane w Białostockiej Szkole Reportażu (PR Białystok) w latach 1989–2024 63
2.4. Literatura audialna o Holokauście – forma audycji. Repertuar cech i środków 67
2.5. Kategoria „czułego narratora" Olgi Tokarczuk i kategoria „troski" Joanny Bator jako fundamenty pracy radiowych artystów 71

Rozdział 3
Kategoria medialnego obrazu świata w formule dźwięku. Perspektywa tekstu 75
3.1. Dźwiękowy obraz świata 75
3.2. *Sound studies* 77
3.3. Kody semiotyczne 78

3.4. Osmaleni. Otuleni ciszą. Materia semiotyczna opowieści audialnych o Holokauście 81
3.4.1. Głos oraz brzmiące/artykułowane słowo. Gest foniczny 85
3.4.2. Audiosfera miejsca i przestrzeni. Dźwięki naturalne i dźwięki konkretne 90
3.4.3. Muzyka 96
3.4.4. Cisza i milczenie 100
3.5. Hipsometryczna „mapa uczuć" Katarzyny Michalak jako główne narzędzie dekodujące tekst audialny 104
3.5.1. I była miłość w Auschwitz… Hipsometryczna „mapa uczuć" do słuchowiska dokumentalnego *Dwa pukle włosów* 108
3.5.2. „Taki piękny świat, a dla nas nie ma miejsca". Hipsometryczna „mapa uczuć" do reportażu *Jestem Rózia* 115
3.5.3. Każdy człowiek ma swoją własną opowieść. Hipsometryczna „mapa uczuć" do reportażu ze scenami fabularyzowanymi *Margita* 117

Rozdział 4
Komunikowanie o Holokauście w reportażu dźwiękowym i słuchowisku. Perspektywa odbiorcy 121
4.1. Typy słuchania 121
4.2. Badania ankietowe 123
4.2.1. Miejsce i czas badania 123
4.2.2. Kolejność czynności badawczych 124
4.2.3 Konstrukcja kwestionariusza ankietowego 124
4.3. Wyniki badań ankietowych 125
4.4. Wnioski z badań ankietowych oraz dyskusja 189

Zakończenie 233

Bibliografia 237

Aneks 1. Wykaz audycji radiowych o Holokauście 247

Aneks 2. Ankieta badania odbioru 279

PODZIĘKOWANIA

Serdecznie dziękuję osobom, które na różnych etapach prac badawczych bardzo mi pomogły i wsparły w nadaniu książce ostatecznego kształtu. Jestem wdzięczna opiekunom moich dwóch staży naukowych: prof. Jackowi Leociakowi z Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk oraz prof. Marcie Wójcickiej z Katedry Komunikacji Medialnej Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Podziękowania kieruję również w stronę prof. Iwony Hofman, prof. Grażyny Stachyry, prof. Magdaleny Piechoty, dr Anety Wójciszyn-Wasil, prof. Moniki Milewskiej, prof. Urszuli Doliwy oraz dr Magdaleny Szydłowskiej.

Nie byłabym na tym etapie pracy naukowej, gdyby nie śp. prof. Elżbieta Pleszkun-Olejniczakowa, która wiele lat temu „odkryła" przede mną radio i przyjęła mnie jako swoją doktorantkę. Dziękuję za wspólne lata.

Pragnę również gorąco podziękować prof. Maryli Hopfinger-Amsterdamskiej, mojemu największemu naukowemu autorytetowi. Spojrzenie na media i rozumienie kultury zawdzięczam tekstom i rozmowom z Panią Profesor. Dziękuję najpiękniej, jak potrafię.

Dziękuję pracownikom Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego, w szczególności redaktorce inicjującej Urszuli Dzieciątkowskiej i redaktorce Dorocie Stępień, a także graficzce Annie Basiście z AGENT PR za profesjonalną, rzetelną i pełną życzliwości współpracę.

Z serca dziękuję też moim bliskim.

Kasi Michalak, zawsze otwartej i ufnej, prawdziwej humanistce, dla której przyjaźń oraz wspólne kameralne doświadczanie świata i rozmów z ludźmi są zawsze na pierwszym miejscu, dziękuję za czułość oraz wrażliwość na Innego, za to, że zawsze chętnie i bezinteresownie dzieli się swoją ogromną wiedzą na temat dźwiękowości świata.

Marcie Rebzdzie jestem wdzięczna za inspirujące rozmowy, twórczy talent i audycje, które zmieniły mój sposób patrzenia na świat, a nade wszystko skierowały moje zainteresowanie w stronę Shoah.

Wojtku, dziękuję Ci za obecność na ostatnim etapie tej drogi i za to, że jesteś.

Last but not least, dziękuję mojej ukochanej i najdroższej córce Natalii Klarze Wojtasik za Jej obecność, niebywałą wrażliwość, delikatność, muzyczny słuch, wyczulenie na szczegół i wielką dojrzałość emocjonalną, która była dla mnie przepustką do długich miesięcy spędzonych na pracy nad tą książką. Kocham Cię, Córeczko.

WPROWADZENIE

> Teraz jest kwiecień. Na wzgórzach trawy wybuchają zielenią. Każdego dnia przybywa światła dziennego. Gdy przechodzimy opłotkami miasta, jakieś dzieci na nas plują. Jakie to smutne, myślę sobie, że wychowano je tak, by mnie nienawidziły.
> – Wiesz, jak zamierzam się zemścić? – mówi Magda. – Zabiję niemiecką matkę. Niemiec zabił moją matkę, ja zabiję niemiecką matkę.
> Ja mam inne pragnienie. Chciałabym, żeby ten chłopiec, który nas opluwa, pewnego dnia zrozumiał, że nie musi nienawidzić. W mojej fantazji o zemście ten chłopiec, który krzyczy za nami: „Brudne Żydówki! Robactwo!" – wyciąga rękę z bukietem róż[1].

Namysł nad opowieściami dźwiękowymi o Zagładzie i pamięci wyrażonej w materii audialnej stanowi cel tej książki. Monografia ta jest podsumowaniem moich dotychczasowych rozważań i analiz, próbą autorskiego opracowania obecności tematu Shoah w radiowych dokumentalnych narracjach artystycznych. W publikacji będą pojawiać się różne terminy, którymi określam interesujące mnie teksty kultury. Są to chociażby powyższe *radiowe dokumentalne narracje artystyczne*, ale również *sztuka dźwięku*, *radiowe formy artystyczne*, *narracje dźwiękowe*, *dokumenty audio*, *literatura dźwiękowa* czy szeroko definiowany i najbardziej ogólny termin *audycja radiowa* (tu: *dokumentalna*) oraz wskazujące na konkretny gatunek, jak *słuchowisko dokumentalne* i *reportaż radiowy/dźwiękowy*. Na potrzeby tej książki korzystam z nich wymiennie, choć w dalszej jej części odnoszę się też do ustaleń genologicznych. Tematyką Holokaustu poruszaną w radiu zajmuję się od ponad sześciu lat. Na przestrzeni tego czasu ukazały się pojedyncze artykuły[2]

---

[1] E. Eger, *Wybór. Przetrwać niewyobrażalne i żyć*, wstęp P.G. Zimbardo, tłum. B. Szelewa, Czarna Owca, Warszawa 2022, s. 87.

[2] Zob. J. Bachura-Wojtasik, *Representations of Women in the Holocaust in Radio Reportages and Radio Plays of Polish Radio Between 1950 and 2022*, „Kultura – Media – Teologia" 2024, nr 58, s. 31–50, https://doi.org/10.21697/kmt.2024.58.02; taż, *Jak radio pamięta powstanie w getcie warszawskim? O rocznicach wybuchu buntu zbrojnego na podstawie publicystyki radiowej z lat 1945–1989*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2023, nr 19, s. 185–208, https://doi.org/10.32927/zzsim.1005; taż, *Radiowy reportaż i słuchowisko wobec Holocaustu na materiale Studia Reportażu i Dokumentu Polskiego Radia oraz Teatru*

mojego autorstwa dotyczące tej problematyki oraz dwie monografie[3] przygotowane jako współautorskie. W związku z tym czytelnik nie znajdzie tu wielu podstawowych zagadnień wprowadzających do zajmującego mnie tematu. Jest to pominięcie z mojej strony świadome i celowe, by nie powtarzać wcześniejszych ustaleń i obserwacji oraz nie analizować tych samych utworów. Z wielu możliwych propozycji badania tekstów audialnych o Zagładzie decyduję się na tę, która **w centrum stawia dźwiękowość, brzmienie i słuchanie świata**, eksponującą zmysłowość słuchową oraz dziedzictwo akustyczne.

Badania nad pamięcią stanowią rozległy i dynamicznie rozwijający się obszar eksploracji w naukach humanistycznych i ze swej natury mają charakter interdyscyplinarny, bowiem korzystają z zaplecza metodologicznego różnych dyscyplin naukowych. Literatura dźwiękowa, co będę się starała udowodnić w monografii, okazuje się nie tylko medium transferującym prawdziwe, oparte na faktach historie Zagłady, ale – co jest jednym z głównych założeń podejmowanych rozważań

Polskiego Radia w latach 1950–2020, [w:] *Współczesne media. Dziennikarstwo jakościowe*, t. 2, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, M. Pataj, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2023, s. 31–50; taż, *Audio Literature and the Holocaust: A Study Based on the Material of Public Radio Stations – Polish Radio in Warsaw, Radio Łódź, and Radio Lublin, 1950–2020*, „Historical Journal of Film, Radio and Television" 2022, 42(4), s. 795–822, https://doi.org/10.1080/01439685.2022.2041306; taż, *Samotność dziecka żydowskiego w Zagładzie na materiale słuchowisk i reportaży radiowych z lat 1950–2021*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica" 2022, t. 65, nr 2, s. 247–267, https://doi.org/10.18778/1505-9057.65.13; taż, *Przywrócić obecność. Holokaust i Żydzi w wybranych artystycznych audycjach radiowych Marii Brzezińskiej*, „Narracje o Zagładzie" 2021, nr 1(7): *Cywilne praktyki ludobójcze*, s. 194–210; taż, *Pamięć w literaturze (audialnej) na przykładzie słuchowiska „Fabryka muchołapek" Andrzeja Barta*, [w:] *Słowo, dźwięk, cisza. Radio i sztuka audialna*, red. J. Bachura-Wojtasik, N. Kowalska-Elkader, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021, s. 175–189; taż, *Odzyskać tożsamość. Wybrane reportaże o Zagładzie z Lubelskiej Szkoły Reportażu Radiowego*, [w:] *Trzydzieści. Polska w reportażu. Reportaż w Polsce. Po 1989 roku*, red. E. Pawlak-Hejno, M. Piechota, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2020, s. 161–173; taż, *„Holokaust domaga się słów, nawet jeśli zmusza do milczenia" (A. Rosenfeld). Figury konceptualne w słuchowisku „Kto się nie schowa, ten kryje" autorstwa Marty Rebzdy*, [w:] *Słowo. Struktura – znaczenie – kontekst*, red. E. Szkudlarek-Śmiechowicz, A. Wierzbicka, E. Olejniczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020, s. 313–324.

[3] Zob. J. Bachura-Wojtasik, E. Matusiak, *Brzmienie Holocaustu. O reprezentacjach Zagłady w sztuce radiowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020; też, *„Już nie Żydowica, a ocalona". Kobiety w Holocauście z perspektywy radiowych narracji artystycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2022.

– imaginarium tworzywa audialnego stanowi jedną z praktyk tworzenia postpamięci. Ten niejako dychotomiczny charakter literatury dźwiękowej – która z jednej strony staje się zapisem minionych wydarzeń, utrwala i przekazuje o nich pamięć, z drugiej zaś ogromne znaczenie w tym pamiętaniu ma tworzywo i znaki semiotyczne, dzięki którym opowieść jest konstruowana – nie jest jeszcze do końca odkryty i pozostaje otwarty na naukowe eksploracje. Książka stanowi próbę zwrócenia uwagi na **fenomen sensorium dźwiękowego w opowiadaniu o Zagładzie** oraz ukazania, jak bardzo wymiar audialny był zaniedbywany w dominującej w XX wieku kulturze wizualnej[4]. W XXI wieku dominuje kultura audiowizualna, jednak wśród teoretyków i praktyków można zaobserwować rosnącą uważność oraz świadomość znaczenia form audialnych. Badacze podkreślają, że „prymat przyznawany widzeniu sprawia, że pozostałe systemy percepcyjne traktujemy jako pomocnicze, dostarczające danych potwierdzających, dopełniających lub dekorujących elementy wzrokowego obrazu świata"[5]. Maryla Hopfinger wyodrębniła tzw. epoki sensoryczne w kulturze[6]. Słuch stanowił dominantę pierwotnej kultury oralnej. Wypowiadane słowa pozostawały dźwiękami, nie były zapisywane. Epoka oralna została zasadniczo przekształcona w zakresie komunikacji społecznej wskutek wynalezienia pisma, a następnie druku. Dźwięczące słowo zostało zamienione w uporządkowane rzędy liter[7]. W XXI wieku badaczka mówi wprost o drugim „zwrocie audialnym"[8], który określam też zwrotem audytywnym lub audiocentrycznym. Uczestnicy kultury – nasyceni, a nawet przesyceni wizualnością i ikonosferą, zmęczeni obrazami – zaczęli już jakiś czas temu poszukiwać innych, bliskich, intymnych kontaktów z kulturą. Przekazy audio im to oferują. Chcę umiejscowić również dokumenty audio o Holokauście w przestrzeni zwrotu audiocentrycznego. W społeczeństwie modernistycznym podstawowym narzędziem pełniącym funkcję przekaźnika sensów było przede

---

[4] Oczywiście nie mam na myśli tylko tematyki Holokaustu w kwestii niedoceniania możliwości dźwięku, ale ogólnie dźwięk jako materia był marginalizowany w kulturze obrazu.

[5] A. Klawiter, A. Preis, *Słyszeć człapiącego grubasa. O tym, jak posługujemy się słuchem w życiu codziennym*, [w:] *Ekspektatywa 1. Słuchawy. Projektowanie dla ucha*, Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa 2009, s. 42.

[6] M. Hopfinger, *Doświadczenia audiowizualne. O mediach w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2003, s. 9–35; zob. też W. Mich, *Prolegomena do historii komunikacji społecznej*, t. 2: *Badanie historii komunikacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014, s. 46.

[7] Zob. M. Hopfinger, *Literatura i media. Po 1989 roku*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010, s. 65–70.

[8] Zob. M. Hopfinger, *Drugi »zwrot audialny«*, rękopis. Bardzo dziękuję prof. Maryli Hopfinger za możliwość zapoznania się z tekstem, który jeszcze nie został opublikowany.

wszystkim pismo. Potem, między innymi za sprawą zwrotu ikonicznego w kulturze, dominujące znaczenie wśród nośników pamięci zaczęły odgrywać media i przekazy audiowizualne. Hopfinger we *Wprowadzeniu* do wyjątkowej pozycji naukowej, choć wydanej już ponad dwadzieścia lat temu, zatytułowanej *Nowe media w komunikacji społecznej w XX wieku*, pisała:

> W miarę upływu czasu zmieniał się stopniowo typ kultury zdominowany przez słowo i druk w audiowizualny typ kultury, w którym ważną rolę odgrywają nowe media. Są one bowiem nie tylko powszechnie, często i chętnie używane przez uczestników kultury, ale także wpływają na ich sposób percepcji, postrzeganie i rozumienie świata; powodują kształtowanie się integralnego mechanizmu odbiorczego, który scala w spójną całość znaczeniową informacje audialne i wizualne informacje. Audiowizualność staje się dla ludzi XX wieku dominującym sposobem orientacji w kulturze[9].

Natomiast dziś, w nadal dominującym typie kultury audiowizualnej, którego dynamikę – podkreśla Hopfinger – „generuje wizualność połączona symbiotycznie z audialnością oraz ruchem"[10], obserwuje się „nasycanie" kultury przekazami dźwiękowymi, w których użytkownicy poszukują autentycznego spotkania z Innym, a także „uciekają" od nadmiaru bodźców i ikonosfery. Uważam, że warto spojrzeć na przeszłość w odmienny sposób, poddać ją ponownej deskrypcji, zwrócić uwagę na teksty dotychczas niedostatecznie dostrzeżone w opowiadaniu o czasach II wojny światowej. Reportaże radiowe i słuchowiska, dopuszczające do głosu jednych z ostatnich żyjących świadków Zagłady, są zapisem dźwiękowym o szczególnym znaczeniu i wartości. Sięgają bowiem najczęściej do historii bardzo odległych i do pamięci ludzi, którzy jako osoby starsze wracają do wspomnień z lat dzieciństwa. Zdarza się także często, że pamięć świadków zastępuje postpamięć, która została zdefiniowana przez Marianne Hirsch jako stosunek przedstawicieli drugiego pokolenia do traumy wojennych doświadczeń. Sławomir Żurek, odwołując się do kategorii *postmemory*, pisze: „autorzy drugiego i trzeciego pokolenia post-Shoah dążą do tego, aby gorzka prawda o tym traumatycznym doświadczeniu dotarła do kolejnych generacji odbiorców, uświadamiając im, że od lat wpisuje się ono w codzienność, i – czy tego chcą, czy nie – jest składnikiem ich tożsamości kulturowej"[11].

---

[9] M. Hopfinger, *Wprowadzenie*, [w:] *Nowe media w komunikacji społecznej w XX wieku*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, s. 9.

[10] M. Hopfinger, *Propozycje do nowej syntezy. Literatura bez fikcji między sztuką a codziennością*, [w:] *Literatura bez fikcji. Między sztuką a codziennością. W stronę nowej syntezy (3)*, red. M. Hopfinger, Z. Ziątek, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2018, s. 13.

[11] S.J. Żurek, *Odpamiętywanie polsko-żydowskie. Szkice – studia – interpretacje*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2021, s. 13.

Dźwięk ma niezwykłą funkcję włączającą społeczność słuchających, sytuując ich w centrum opowieści i dźwiękowego świata. Z wielką siłą potrafi przenieść do przeszłości i oddziaływać emocjonalnie, bowiem zarejestrowany głos świadka pozostaje na zawsze w jakimś sensie w czasie teraźniejszym dla słuchającego. Zarejestrowanie dźwięku jest poniekąd zarejestrowaniem emocji. Takiej funkcji nie posiada słowo zapisane. Walter Jackson Ong zauważył: „Wzrok wyodrębnia, słuch wciela"[12]. Katarzyna Michalak w książce o fenomenie dźwięku w radiowym reportażu artystycznym dopowiada, że patrzenie pozwala nam nawiązać więź z tym, co obejmuje nasz wzrok; jesteśmy „zewnętrznym obserwatorem". Słuchanie pozwala zaś stać się uczestnikiem, integralnie włącza w całość. Słuch – zdaniem badaczki – to zmysł jednoczący, a wzrok to zmysł rozdzielający na elementy[13]. Chciałabym jednak dodać, że nie postrzegam wzroku jako wykluczającego. Spojrzenie jest bardzo ważne. Dostarcza kluczowych informacji o drugiej osobie. Natomiast w kontekście moich rozważań to głębokie i uważne słuchanie uwrażliwia słuchającego, pozwala zrozumieć dźwięki, brzmiące słowa, struktury zaproponowane przez twórców, wydobywa z opowieści ukryte znaczenia, metafory, pojęcia tak istotne dla traktowania dźwięku jak materię przenoszącą pamięć.

W jaki sposób i za pomocą jakich środków dźwiękowych twórcy radiowi upamiętniali na przestrzeni lat Holokaust, by nie popaść w przesadną estetyzację bądź fikcjonalizację opowieści? Jak radzili sobie z brzemieniem traumatycznej pamięci oraz jak przedstawia się dźwiękowa postpamięć? Jaka jest relacja między dźwiękami polegająca na ciągłej zmienności, dzianiu się i wzajemnym przenikaniu w analizowanych opowieściach? Specyfiką opowieści dźwiękowych decydującą o ich tożsamości będą: emocjonalna ekspresja słów – tembr głosu, jego barwa, natężenie, modulacja, głośność, rytm mówienia oraz tzw. dźwiękowe figury stylistyczne i rozwiązania formalne wybierane przez konkretnych twórców. Słowo „dźwięczące", wypowiedziane, dopełnione dźwiękową scenografią w pierwszej kolejności będzie trafiać do emocji słuchającego, a dopiero potem docierać będzie do jego świadomości znaczenie tych słów. Dokumenty audialne, przedstawiając obiektywne informacje o faktach, portretując prawdziwych bohaterów, przenoszą słuchaczy w sfery nowych doświadczeń za pośrednictwem wykorzystanej materii semiotycznej. Jednak bazowanie na faktach nie jest najważniejszym czynnikiem definiującym dokumentalne radiowe formy artystyczne. Istota polega na tym, co radiowiec robi z tymi faktami, jak wplata je w wątek opowieści, którą stara się uczynić interesującą i przyciągającą uwagę odbiorcy przy

---

[12] W.J. Ong, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011, s. 124.

[13] Zob. K. Michalak, *Dźwięk bez fikcji. O radiowym reportażu artystycznym*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2023, s. 27–28.

zachowaniu pełnej wiarygodności opowiadanej historii. Słuchowisko dokumentalne czy reportaż nie stanowią zwykłej sumy elementów składowych. Radiowy artysta wyraża i wypowiada się poprzez wybór i „aranżację" tego, co pozyska. Model hipsometrycznej „mapy uczuć"[14] zaproponowany przez Katarzynę Michalak wykorzystuję w analizach wybranych audycji o Zagładzie. To doskonałe, w mojej ocenie, narzędzie konstruowania dramaturgii w opowieści dźwiękowej. Dzięki niemu możliwe jest uchwycenie zakresu emocjonalności narracji audialnej. Opowieść może zaczynać się różnie – od scen bardzo emocjonalnych, tzw. mocnych, do scen o przeciętnym ładunku emocjonalnym, ale stawiających na przykład szereg ważnych pytań, na które audycja będzie odpowiadać. Przekaz jest cyzelowany i formowany przez autora na każdym etapie jego powstawania.

Materiał badawczy tej książki stanowią reportaże i słuchowiska dokumentalne zrealizowane od roku 1989 do 2024, które zostały wyekscerpowane z Archiwum Polskiego Radia w Warszawie[15], a wyprodukowane przez Studio Reportażu i Dokumentu Polskiego Radia oraz Teatr Polskiego Radia. Do badań włączyłam również dwa ośrodki rozgłośni regionalnych Polskiego Radia, tj. Polskie Radio Lublin[16] oraz Polskie Radio Białystok[17], ponieważ tylko w oficjalnych strukturach tych dwóch rozgłośni regionalnych funkcjonują oddzielne jednostki odpowiedzialne za

---

[14] Zob. tamże, s. 164–169.

[15] Prace w Archiwum Polskiego Radia prowadzę regularnie od roku 2019 na potrzeby różnych badań naukowych zorientowanych wokół dźwiękowych reprezentacji Zagłady. Za pomoc w udostępnieniu zbiorów dziękuję dyrektor Archiwum Polskiego Radia Elżbiecie Berus-Tomaszewskiej oraz panu Rafałowi Sokulskiemu (z Działu Nutoteki, Fonoteki i Biblioteki Archiwum Polskiego Radia). Warto podkreślić, że Holokaust jest bardzo bogato reprezentowany w Archiwum Polskiego Radia, z pewnością na ten temat istnieje kilkaset różnych audycji powstających w różnym czasie. Na potrzeby niniejszej książki, która traktuje o „udźwiękowionej" pamięci, wyselekcjonowałam audycje artystyczne – słuchowiska dokumentalne i reportaże radiowe zrealizowane po 1989 roku w Studiu Reportażu i Dokumentu Polskiego Radia oraz w Teatrze Polskiego Radia. Materiały dźwiękowe zostały zdigitalizowane, przechowywane są na odpowiednich serwerach, a ewidencja materiałów archiwalnych prowadzona jest w Multimedialnej Radiowej Bazie Danych (MRBD). Hasłami wywoławczymi mojej kwerendy w Archiwum Polskiego Radia w Warszawie, którą prowadziłam poprzez wyszukiwanie rozszerzone w MRBD, były: „Żyd", „Holokaust", „Holocaust", „Zagłada".

[16] Hasła wywoławcze kwerendy w Taśmotece Radia Lublin były następujące: „Żyd", „Holokaust", „Holocaust", „Zagłada". Kwerendę zdigitalizowanych zbiorów w Radiu Lublin prowadziłam w programie COMA 3.0. Za niezwykłą życzliwość i otwartość podczas współpracy pragnę podziękować pani Małgorzacie Gorgol.

[17] Hasła wywoławcze kwerendy w Fonotece Radia Białystok – Biurze Obsługi Programu były następujące: „Żyd", „Holokaust", „Holocaust", „Zagłada". Kwerendę

powstawanie reportaży i innych form artystycznych – Lubelska Szkoła Reportażu oraz Białostocka Szkoła Reportażu. Oczywiście temat Zagłady jest obecny w reportażach powstających także w innych ośrodkach regionalnych, m.in. w Radiu Kraków czy Radiu Łódź, ale wybór materiału do książki musiał zostać siłą rzeczy ograniczony. Zrobiłam to z pełną świadomością i dbałością o jakość prowadzonych badań i analiz. Ośrodek lubelski jest od kilkudziesięciu lat wiodącym ośrodkiem produkcji form artystycznych na radiowej mapie Polski[18]. Białystok z kolei, obok Warszawy i Krakowa, już w latach 70. XX wieku był miejscem produkcji reportaży, których dominującą cechą było pokazywanie świata w krzywym zwierciadle[19].

Wyekscerpowane audycje z archiwów Polskiego Radia, które stały się podstawowym materiałem do teoretycznej refleksji, zostały zawarte w aneksach dołączonych do głównej części monografii. Liczba nagrań jest bardzo duża, dlatego zdecydowałam się na wybór kilkunastu tytułów, które poddałam analizie i na których skoncentrowałam swoją uwagę, co umożliwiło mi rekonstrukcję sensów, emocji i mechanizmów „udźwiękowionej pamięci", a nie jedynie powierzchowny przegląd archiwalnych realizacji. Chciałam uniknąć wrażenia „prześlizgiwania się" po temacie, pobieżnych interpretacji, wymieniania nagrań jedynie po przecinku. Moim zamysłem badawczym było wyselekcjonowanie i przyjrzenie się różnorodności audycji artystycznych wyraźnie wykorzystujących potencjał i namysł autorski oraz dźwięk jako tworzywo opowieści. Sądzę, że wskazanych słuchowisk nie da się przełożyć na język innego medium w taki sposób, by w pełni oddać istotę i emocje w nich zawarte, ponieważ są możliwe do przekazania tylko w formie audialnej. Sięgnęłam także po prace autorów konsekwentnie powracających do tematu Zagłady na przestrzeni lat i zainteresowanych poznawaniem historii Holokaustu, Żydów i upamiętnianiem tego okresu dziejów. **Przyjęte kryteria wyboru audycji** miały zatem charakter zarówno jakościowy, jak i problemowy. Kluczowe znaczenie miała dla mnie autorska świadomość formy oraz konsekwentne wykorzystanie środków właściwych radiu jako medium audialnemu: pracy z dźwiękiem, ciszą, głosem, rytmem i montażem. Wybrane realizacje reprezentują różne strategie narracyjne, estetyki i sposoby konstruowania opowieści, co

---

zdigitalizowanych zbiorów w Radiu Białystok prowadziłam w systemie archiwizacji Daccord. Za ogromną pomoc dziękuję redaktor Agnieszce Czarkowskiej.

[18] Zob. J. Bachura-Wojtasik, *Odzyskać tożsamość. Wybrane reportaże o Zagładzie…*, s. 161–173.

[19] Zob. J. Jankowska, *Sztuka reportażu radiowego*, [w:] *70 lat Polskiego Radia*, red. B. Górak-Czerska, S. Jędrzejewski, Wydawnictwo Tenten, Warszawa 1995, s. 101–111; K. Klimczak, *Reportaże radiowe o krzywdzie i cierpieniu*, Wydawnictwo Primum Verbum, Łódź 2011; E. Pleszkun-Olejniczakowa, *Muzy rzadko się do radia przyznają. Szkice o słuchowiskach i reportażach radiowych*, Wydawnictwo Primum Verbum, Łódź 2012.

pozwala uchwycić szerokie spektrum artystycznych rozwiązań w obrębie radiowych form dokumentalnych i artystycznych. Istotnym kryterium była również ich tematyczna koncentracja na doświadczeniu Zagłady, pamięci o Holokauście oraz losach Żydów, przy jednoczesnym unikaniu schematycznych ujęć i ilustracyjnego traktowania historii. Wybrane audycje traktuję zatem jako reprezentatywne **studia przypadku**, pozwalające na refleksję nad radiem jako przestrzenią pamięci, medium narracji historycznej oraz autonomicznym polem artystycznego eksperymentu. „Udźwiękowioną pamięć" omawiam na przykładzie następujących artystycznych form narracyjnych:

Warszawa

– ***Z głębokości wód*, Andrzej Mularczyk, reż. Henryk Rozen, realizacja akustyczna Andrzej Brzoska, 1988 rok**[20]

Słuchowisko zdobyło I nagrodę na międzynarodowym festiwalu Prix Italia w 1989 roku. Przedstawia historię powrotu starego Żyda Eliego do miasteczka, gdzie jako młody wówczas chłopak przeżył wojnę w ukryciu. Przeszłość nie pozwoliła się wymazać z pamięci i bohater szuka jej śladów.

– ***Opowieść o chłopcu, który chciał żyć*, Alicja Maciejowska, 1997 rok**

Wspomnienia Davida Efrati, urodzonego w 1926 roku, z warszawskiego getta oraz okresu okupacji hitlerowskiej.

– ***Powrót Dawidka*, Hanna Bogoryja-Zakrzewska, 2007 rok**

Reportaż poświęcony pamięci Dawidka Rubinowicza, żydowskiego nastolatka z podkieleckiego Krajna, zamordowanego w 1942 roku w Treblince. Bohater jest autorem *Pamiętnika Dawida Rubinowicza*, należącego do kanonów światowej literatury Holokaustu; został przetłumaczony na piętnaście języków.

– ***Oskarżona Wiera Gran*, Ewelina Karpacz-Obołądze, 2010 rok**

Reportaż poświęcony Wierze Gran, polskiej pieśniarce, aktorce kabaretowej i filmowej, diwie dwudziestolecia międzywojennego, która w warszawskim getcie występowała w kawiarni „Sztuka". Po wojnie oskarżono ją o kolaborowanie z nazistami. O swoich spotkaniach z legendarną Gran w jej paryskim mieszkaniu opowiedziała Agata Tuszyńska, autorka biografii piosenkarki *Oskarżona: Wiera Gran*.

---

[20] Przy słuchowisku podaję autora, reżysera oraz realizatora dźwięku; przy reportażu – reportażystę, czyli autora reportażu.

– ***Córka i matka*, Magdalena Skawińska, 2010 rok**

Wspomnienie Aliny Świdowskiej, aktorki, która opowiada o wpływie przeżyć matki, Adiny Blady-Szwajger, lekarki pediatry w warszawskim getcie, na życie i dzieciństwo córki. Alina, na podstawie wspomnień matki, przygotowała monodram, w którym odgrywa postać matki.

– ***Powrót do domu*, Marta Rebzda, 2014 rok**

Reportaż opowiada o rodzinie Roztropowiczów, która w 1943 roku przyjęła pod swój dach dwuletnią wówczas żydowską dziewczynkę, Inkę. W 1948 roku Natalia Roztropowicz oddała dziewczynkę do sierocińca w Łodzi, a swoją dramatyczną decyzję wyjaśniła w liście do Inki. Po pięćdziesięciu latach doszło do spotkania Żydówki z dziećmi Roztropowiczów.

– ***Dziewczynka z dobrego domu*, Bartosz Panek, 2016 rok**

Opowieść o Ewie Ratz-Lavi, jednej z najmłodszych na liście Schindlera.

– ***Kto się nie schowa, ten kryje*, Marta Rebzda, reż. Waldemar Modestowicz, 2019 rok**

Słuchowisko dokumentalne, które powstało na kanwie reportażu o rodzinie Roztropowiczów nagranego kilka lat wcześniej i zatytułowanego *Powrót do domu*.

– ***Chaja i Chaim. Opowieść o dwóch liściach*, Marta Rebzda, reż. Waldemar Modestowicz, 2020 rok**

Historia wojennych losów Chaima Kozienickiego – od getta łódzkiego przez obozy w Auschwitz, Stutthofie, Stolpie/Słupsku i marsz śmierci aż wreszcie po barki śmierci. To także poruszająca opowieść o miłości Chaima i jego matki.

– ***Miłość szuka mieszkania*, Jerzy Jurandot, adaptacja Andrzej Ferenc, reż. Janusz Kukuła, 2023 rok**

Sztuka Jerzego Jurandota napisana została dla teatru „Femina", który mieścił się w sercu warszawskiego getta przy ulicy Leszno 35. Jest to bulwarowa zabawa teatralna opowiadająca o perypetiach miłosnych dwóch młodych małżeństw, które po przesiedleniu do getta musiały zamieszkać w jednym pokoju.

– ***Zdążyć przed Panem Bogiem*, Hanna Krall, adaptacja i reżyseria Waldemar Modestowicz, 2024 rok**

Słuchowisko jest adaptacją reportażu Hanny Krall, którego kanwą stały się rozmowy reportażystki z Markiem Edelmanem o powstaniu w getcie warszawskim.

– ***Dwa pukle włosów*, Marta Rebzda, reż. Waldemar Modestowicz, 2024 rok**

Słuchowisko dokumentalne o miłości i śmierci Edka i Mali, którzy zginęli w Auschwitz. Od 1969 roku w zbiorach Muzeum Auschwitz-Birkenau znajdują się dwa pukle włosów: jaśniejszy – Mali i krótki, ciemniejszy – Edka. To dar od Wiesława Kielara, przyjaciela Edka, również bohatera tej opowieści.

Lublin

– ***Przyjaciółki z Żelaznej ulicy*, Maria Brzezińska, Eugeniusz Rudnik, 2001 rok**

Scenariusz słuchowiska dokumentalnego (w formie monodramu), nazwanego przez autorów „radiową balladą dokumentalną", wykorzystuje historyczną relację przechowywaną w Instytucie Yad Vashem w Jerozolimie – opis ukrywania się Zysełe Kuperszmit z pięcioletnią córką w warszawskim mieszkaniu polskiej rodziny Skowronków w latach 1943–1944.

– ***Margita*, Mariusz Kamiński, 2015 rok**

Opowieść o młodej słowackiej Żydówce, Margicie Lövy, która w czasie okupacji przyszła z getta w Końskowoli do rodziny Marii i Józefa Sadurskich, do pracy na roli. Jej dobroczyńcy, państwo Sadurscy, przez rok ukrywali ją w stodole. Dopiero po latach, dzięki zaangażowaniu wielu ludzi, udało się odkryć jej losy. Reportażysta poznawał tę niezwykłą historię przez trzy lata.

– ***Złoty chłopak*, Katarzyna Michalak, 2013 rok**

Biograficzna opowieść o Abrahamie Tuschinskim, ubogim krawcu z podłódzkich Brzezin, który na początku XX wieku wyjechał do Holandii i podążając za marzeniami, stworzył tam kinowe imperium, zbudował jedno z najpiękniejszych kin świata – Theater Tuschinski w Amsterdamie. Niestety, zginął w komorze gazowej w Auschwitz. To również osobista opowieść autorki, która odnajduje paralele między historią bohatera a własną.

– ***Zawieszka z Sobiboru*, Katarzyna Michalak, Magda Grydniewska, 2013 rok**

Ta dźwiękowa opowieść powstała dzięki wyjątkowemu artefaktowi, archeologicznemu znalezisku – małej metalowej zawieszce z imieniem i datą urodzenia zamordowanej w Sobiborze dziewczynki z Amsterdamu. Autorki próbują zrekonstruować los sześcioletniej Lei.

– ***Małka*, Mariusz Kamiński, 2016 rok**

Historia odkrywania niesamowitych i tragicznych losów mieszkanki Kurowa, Małki Najmark, córki Mosze, która zmarła w Polsce 29 września 1945 roku. Opowieść miała swój początek w fotografii przedstawiającej młodą kobietę w trumnie. Fotografia trafiła w 2011 roku do Wioletty Wejman z Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN".

– ***Jestem Rózia*, Agnieszka Czyżewska-Jacquemet, 2017 rok**

Opowieść o Róży Lipszyc, która po ponad siedemdziesięciu latach odważyła się powrócić do swojego miasta. Powodem był Pierwszy Zjazd Lublinerów upamiętniający likwidację społeczności żydowskiej. Bohaterka odważnie mierzy się z przeszłością i opisuje swoje uratowanie z piekła Holokaustu.

– ***Wiersze czytane umarłym*, Małgorzata Sawicka, 2021 rok**

Mówi się o nim w internecie „zapomniana gwiazda Warszawy". Niewielu zna jego nazwisko, natomiast niemal wszyscy potrafią zaśpiewać przedwojenne tango „Panna Andzia ma wychodne". Władysław Szlengel przed wojną bawił publiczność w kabaretach i na rewiach, jego tanga wydawano na płytach, publikował wiersze w polskiej prasie, współpracował z radiem, a nawet jego słuchowisko stało się przedmiotem pierwszego w dziejach Polskiego Radia procesu o plagiat.

Urodzony w Warszawie, pozbawiony złośliwości kpiarz i dowcipniś, popularny w artystycznym światku stolicy. W czasie okupacji stał się czułym obserwatorem życia w getcie, pisał przejmujące wiersze, uczestniczył w życiu kulturalnym getta, nawet założył w nim kabaret. Był jedynym poetą, który został w getcie aż do jego likwidacji w maju 1943, a jego *Kontratak* stał się hymnem powstańców. Nie wiadomo, kiedy i jak zginął razem ze swoimi ostatnimi utworami. Odnaleziono je po wojnie, gdy wykopano z gruzów Warszawy bańki na mleko i skrzynie pełne dokumentów (tzw. Archiwum Ringelbluma), a znacznie później poza murami getta natrafiono przypadkiem na tekst *Co czytałem umarłym*, który przeleżał ponad dwadzieścia lat ukryty w blacie stołu. Jego poetyckie raporty uważane są dziś za cenne dokumenty historyczne.

O losach Władysława Szlengla opowiada dr Agnieszka Żółkiewska, która zajmuje się pracą naukową w Żydowskim Instytucie Historycznym, gdzie zgromadzono ocalone teksty poety.

– ***Fuga*, Katarzyna Michalak, 2024 rok**

Reportaż dokumentuje lubelskie *Misterium „Lublin. Fuga śmierci"* poświęcone ofiarom tragicznych wydarzeń z 3 i 4 listopada 1943 roku, znanych jako akcja „Erntefest" („Dożynki"). To wydarzenie artystyczne zorganizowane na początku listopada 2024 roku zostało przygotowane przez Tomasza Pietrasiewicza

i Witolda Dąbrowskiego z Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN", którzy zainspirowali się słynnym wierszem Paula Celana *Fuga śmierci*. Wiersz powstał, gdy jego autor dowiedział się, że Niemcy dokonywali bestialskiej egzekucji przy dźwiękach walców i tang… Reportaż jest przykładem opowieści, która w żadnym innym medium nie wybrzmi z taką siłą rażenia. Materia dźwięku jest w nim najważniejsza.

Białystok

– ***Jedwabne niepamięci*, Agnieszka Czarkowska, 2000 rok**

Reportaż ukazujący pogrom Żydów w Jedwabnem z lipca 1941 roku w pamięci mieszkańców. Audycja nagrana tuż po ukazaniu się artykułu na ten temat w „Rzeczpospolitej", która jako pierwsza opisała tę zbrodnię w maju 2000 roku.

– ***Burmistrz mimo woli*, Agnieszka Czarkowska, 2002 rok**

Reportażystka dokumentuje zmiany w życiu burmistrza Jedwabnego, Krzysztofa Godlewskiego, jakie zaszły po wzbudzającej wiele emocji dyskusji na temat pogromu Żydów z 1941 roku i jego udziału w obchodach sześćdziesiątej rocznicy zagłady Żydów w Jedwabnem. Szacunek wzbudza postawa burmistrza, który wierzy, że zbliżenie polsko-żydowskie jest możliwe.

– ***Nie wiem jak się nazywam*, Alicja Pietruczuk, 2006 rok**

To historia Zbigniewa Simińskiego, mieszkańca Białegostoku, który dopiero w wieku pięćdziesięciu lat odkrył swoje żydowskie korzenie oraz dowiedział się, że jest dzieckiem uratowanym z getta.

– ***Tatuaż inny niż wszystkie*, Agnieszka Czarkowska, 2015 rok**

Opowieść o Batszewie Dagan urodzonej w 1926 roku w Łodzi jako Izabella Rubinsztain. Przeżyła getto radomskie, niemieckie więzienia, obóz Auschwitz-Birkenau, marsz śmierci, obóz w Ravensbrück. Po wojnie zamieszkała w Izraelu. Jedna z niewielu ocalałych, która otwarcie mówiła o Holokauście i swoich przeżyciach. Jest autorką książek dla dzieci na temat Zagłady.

– ***Pakt z przeszłością*, Joanna Sikora, 2022 rok**

Historia drewnianego zabytkowego domu z lat 30. XX wieku, tzw. żelazka, mieszczącego się przy ulicy Mazowieckiej 31/1 w Białymstoku. W zbiorach Archiwum Państwowego w Białymstoku został odnaleziony dokument z czasów wojny – umowa z 1941 roku mówiąca o zamianie domów przy ulicy Mazowieckiej 31/1 i Poleskiej 17. Po utworzeniu getta zamiany tej dokonały dwie rodziny: żydowska rodzina Wałachów i Polka, Maria Boruta. Czy niszczejący dom ma szansę przetrwać i świadczyć o historii miasta, przedwojennych relacjach polsko-żydowskich, ale też wywózkach sowieckich, agresji niemieckiej i życiu w powojennym mieście?

Zakres obejmujący lata 1989–2024 wydaje się czytelny i uzasadniony ze względu na jego uwarunkowania historyczno-polityczne. Transformacja ustrojowa, której symbolem jest rok 1989, bardzo mocno wpłynęła na kształt literatury powstającej w radiu zarówno pod względem podejmowania tematu, jak i dostępności coraz to nowszych rozwiązań technologicznych oraz możliwości związanych z rejestracją i edycją dźwięku. Do książki nie włączam audycji dokumentalnych sprzed 1989 roku, choć oczywiście można je odnaleźć w archiwach[21]. Nie koncentruję na nich swej uwagi, ponieważ zależy mi przede wszystkim na zaakcentowaniu możliwości i sposobów materii dźwiękowej jako tej, która przenosi pamięć w postaci literatury audialnej. Dokumenty radiowe o Holokauście sprzed przełomu i głębokich przekształceń państwa komunistycznego w państwo demokratyczne są odbiciem mechanizmów propagandowych, a także „jedynej słusznej prawdy" wtedy obowiązującej. Nie mam co do tego wątpliwości i w jakimś niewielkim stopniu dałam temu wyraz w artykule traktującym o rocznicach obchodów wybuchu powstania w getcie warszawskim[22]. Reportaże i słuchowiska nagrywane w latach 1945–1989, odnoszące się do unicestwionego świata żydowskiego mają dość ograniczony zakres. Władze komunistyczne na przykład nie widziały sensu w rzetelnym dochodzeniu do prawdy związanej z wymordowaniem trzech milionów polskich Żydów. Oczywiście, nie tylko okres komunizmu nie radził sobie z tematem Zagłady. **Sytuacja komunikowania o Holokauście** nie zmieniła się także diametralnie po wiele obiecującym 1989 roku.

„Figura" świadka Zagłady i opowiadanie o niej w polskim dyskursie publicznym i refleksji humanistycznej ulegała natomiast w ostatnich dekadach istotnym przeobrażeniom. Moim zdaniem z perspektywy czasu widać jeszcze wyraźniej, jak silnym wstrząsem dla polskiego społeczeństwa była książka Jana Tomasza Grossa[23], który *de facto* nie przedstawił faktów różnych od tych, które wcześniej już były znane choćby z *Medalionów* Zofii Nałkowskiej, ale wprowadził nową jakość, „coś, co sprawia, że nie można zmarginalizować lub oswoić jego głosu, tak jak się to stało z wcześniejszymi tekstami traktującymi o podobnych zjawiskach"[24] – pisze Tomasz Żukowski. Gross oddał głos ofiarom, złamał tabu, doprowadził do zachwiania wizerunku niewinnego świadka. Okazało się, że „Zagłada

---

[21] Zob. J. Bachura-Wojtasik, *Audio Literature and the Holocaust…*, s. 795–822.

[22] J. Bachura-Wojtasik, *Jak radio pamięta powstanie w getcie warszawskim…*, s. 185–208.

[23] J.T. Gross, *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Wydawnictwo Pogranicze, Sejny 2000.

[24] T. Żukowski, *Spór o reguły komunikacji. Dyskusja wobec Jedwabnego*, [w:] *Debaty po roku 1989. Literatura w procesach komunikacji. W stronę nowej syntezy (2)*, red. M. Hopfinger, Z. Ziątek, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2017, s. 264.

BIBLIOGRAFIA

Amiel I., *Osmaleni*, posłowie M. Głowiński, Wydawnictwo Czuły Barbarzyńca, Warszawa 2010.

Antczak J., *Reporterka. Rozmowy z Hanną Krall*, Rosner i Wspólnicy, Warszawa 2007.

Assmann A., *Między historią a pamięcią. Antologia*, tłum. Z. Dziewanowska-Stefańczyk [i in.], red. nauk. i posłowie M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2013.

Assmann A., *Przestrzenie pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Universitas, Kraków 2009.

Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, tłum. A. Kryczyńska-Pham, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.

Assorodobraj N., *Żywa historia. Świadomość historyczna: symptomy i propozycje badawcze*, „Studia Socjologiczne" 1963, nr 2.

Babbie E., *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2019.

Bachura J., *Feature – the Marriage of Fact and Fiction*, [w:] *Radio: Community, Challenges, Aesthetics*, red. G. Stachyra, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2013.

Bachura J., *Odsłony wyobraźni. Współczesne słuchowisko radiowe*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2012.

Bachura-Wojtasik J., *Audio Literature and the Holocaust: A Study Based on the Material of Public Radio Stations – Polish Radio in Warsaw, Radio Łódź, and Radio Lublin, 1950–2020*, „Historical Journal of Film, Radio and Television" 2022, 42(4), https://doi.org/10.1080/01439685.2022.2041306

Bachura-Wojtasik J., *„Holokaust domaga się słów, nawet jeśli zmusza do milczenia" (A. Rosenfeld). Figury konceptualne w słuchowisku „Kto się nie schowa, ten kryje" autorstwa Marty Rebzdy*, [w:] *Słowo. Struktura – znaczenie – kontekst*, red. E. Szkudlarek-Śmiechowicz, A. Wierzbicka, E. Olejniczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.

Bachura-Wojtasik J., *Jak radio pamięta powstanie w getcie warszawskim? O rocznicach wybuchu buntu zbrojnego na podstawie publicystyki radiowej z lat 1945–1989*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały" 2023, nr 19, https://doi.org/10.32927/zzsim.1005

Bachura-Wojtasik J., *Odzyskać tożsamość. Wybrane reportaże o Zagładzie z Lubelskiej Szkoły Reportażu Radiowego*, [w:] *Trzydzieści. Polska w reportażu. Reportaż w Polsce. Po 1989 roku*, red. E. Pawlak-Hejno, M. Piechota, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2020.

Bachura-Wojtasik J., *Pamięć w literaturze (audialnej) na przykładzie słuchowiska „Fabryka muchołapek" Andrzeja Barta*, [w:] *Słowo, dźwięk, cisza. Radio i sztuka audialna*, red. J. Bachura-Wojtasik, N. Kowalska-Elkader, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2021.

Bachura-Wojtasik J., *Przywrócić obecność. Holokaust i Żydzi w wybranych artystycznych audycjach radiowych Marii Brzezińskiej*, „Narracje o Zagładzie" 2021, nr 1(7): *Cywilne praktyki ludobójcze*.

Bachura-Wojtasik J., *Radiowy reportaż i słuchowisko wobec Holocaustu na materiale Studia Reportażu i Dokumentu Polskiego Radia oraz Teatru Polskiego Radia w latach 1950–2020*, [w:] *Współczesne media. Dziennikarstwo jakościowe*, t. 2, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, M. Pataj, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2023.

Bachura-Wojtasik J., *Representations of Women in the Holocaust in Radio Reportages and Radio Plays of Polish Radio Between 1950 and 2022*, „Kultura – Media – Teologia" 2024, nr 58, https://doi.org/10.21697/kmt.2024.58.02

Bachura-Wojtasik J., *Samotność dziecka żydowskiego w Zagładzie na materiale słuchowisk i reportaży radiowych z lat 1950–2021*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica" 2022, t. 65, nr 2, https://doi.org/10.18778/1505-9057.65.13

Bachura-Wojtasik J., Matusiak E., *Brzmienie Holocaustu. O reprezentacjach Zagłady w sztuce radiowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2020.

Bachura-Wojtasik J., Matusiak E., *„Już nie Żydowica, a ocalona". Kobiety w Holocauście z perspektywy radiowych narracji artystycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2022.

Barańczak A., *Jak muzyka znaczy*, „Teksty" 1976, nr 6.

Bardijewska S., *Nagie słowo. Rzecz o słuchowisku*, Dom Wydawniczy „Elipsa", Warszawa 2001.

Bardijewska S., *O znakach radiowych*, [w:] *Z zagadnień semiotyki sztuk masowych*, red. A. Helman, M. Hopfinger, H. Książek-Konicka, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1977.

Barthes R., *Światło obrazu. Uwagi o fotografii*, tłum. J. Trznadel, Wydawnictwo KR, Warszawa 1996.

Barthes R., *Ziarno głosu*, „Teksty Drugie" 2015, nr 5(155).

Bator J., *W moje strony. Trzy wyprawy w stronę wyobraźni, współczucia i troski*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2025.

Bauman Z., *Nowoczesność i Zagłada*, tłum. F. Jaszuński, Biblioteka Kwartalnika Massada, Warszawa 1991.

Bieńkowska E., *Mała historia pamięci (pamięć jednostkowa, pamięć zbiorowa)*, „Znak" 1995, nr 5.

Blimel M., *Słowo i muzyka jako znaki radiowe w słuchowiskach poetyckich Zbigniewa Kopalki*, „Przekazy i Opinie" 1979, nr 4.

Buryła S., *Opisać Zagładę. Holocaust w twórczości Henryka Grynberga*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2006.

Buryła S., *Wokół Zagłady. Szkice o literaturze Holokaustu*, Universitas, Kraków 2016.

Chandler D., *Wprowadzenie do semiotyki*, tłum. K. Havllett, Oficyna Wydawnicza Wolumen, Warszawa 2011.

Chłosta-Zielonka J., *Postpamięć czy pamięć indywidualna? Doświadczenie Zagłady zobrazowane w reportażu Agaty Tuszyńskiej pt. „Bagaż osobisty po marcu"*, „Acta Neophilologica" 2020, t. 22(2).

Connerton P., *Jak społeczeństwa pamiętają*, tłum. i red. M. Napiórkowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2012.

Cornelieβen Ch., *Czym jest kultura pamięci? Pojęcie – metody – perspektywy*, tłum. E. Bagłajewska-Miglus, [w:] *(Kon)teksty pamięci. Antologia*, red. K. Kończal, Warszawa 2014.
Cuber M., *Metonimie Zagłady: o polskiej prozie lat 1987–2012*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2013.
Dobrzyński K., *O kulturze słuchania radia*, [w:] W. Legowicz, *Radio – ulotność słowa?*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1986.
Domańska E., *Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2005.
Draaisma D., *Machina metafor. Historia pamięci*, tłum. R. Pucek, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa 2009.
Eger E., *Wybór. Przetrwać niewyobrażalne i żyć*, wstęp P.G. Zimbardo, tłum. B. Szelewa, Czarna Owca, Warszawa 2022.
Engelking B., *Wokół nas morze uczuć*, [w:] *Wokół nas morze ognia*, Muzeum Historii Żydów Polskich Polin, Warszawa 2023.
Erll A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, tłum. A. Teperek, posłowie i red. nauk. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.
Erll A., *Literatura jako medium pamięci zbiorowej*, tłum. M. Saryusz-Wolska, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Universitas, Kraków 2009.
Erlmann V., *Reason and Resonance. A History of Modern Aurality*, New York–Cambridge MA 2010.
Fleischer M., *Ujęcia z punktu widzenia teorii systemów i konstruktywizmu*, [w:] *Język a kultura*, t. 13, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2000.
Frankl V.E., *Człowiek w poszukiwaniu sensu. Głos nadziei z otchłani Holokaustu*, tłum. A. Wolnicka, Czarna Owca, Warszawa 2009.
Gabryś A., *O badaniu pamięci*, „Historyka. Studia Metodologiczne" 2005, t. 35.
Gebert K., *Ostateczne rozwiązania. Ludobójcy i ich dzieło*, Wydawnictwo Agora, Warszawa 2022.
Golka M., *Pamięć społeczna i jej implanty*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2009.
Gołaszewska M., *Estetyka pięciu zmysłów*, PWN, Warszawa–Kraków 1997.
Gross J.T., *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Wydawnictwo Pogranicze, Sejny 2000.
Gubar S., *Prozopopeja a poezja Zagłady w języku angielskim. Sylvia Plath i jej współcześni*, tłum. K. Bojarska, [w:] *Reprezentacje Holokaustu*, red. J. Jarniewicz, M. Szuster, Instytut Książki, Kraków–Warszawa 2014.
Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, PWN, Warszawa 1969.
Hearing Cultures. Essays on Sound, Listening and Modernity, red. V. Erlmann, Routledge, Berg–Oxford 2004.
Heller S., *Locked in the Darkness: Revealing a Hidden Girl's Identity from the Holocaust*, Holocaust Survivors Memoirs & Yad Vashem, New York 2012.
Hirsch M., *Family Frames. Photography, Narrative and Postmemory*, Harvard University Press, Cambridge–Massachusetts–London 1997.

Hirsch M., *Pokolenie postpamięci*, tłum. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaskalia. Gazeta Teatralna" 2011, nr 105.

Hirsch M., *Pokolenie postpamięci. Piśmiennictwo i kultura wizualna po Zagładzie* (fragmenty), tłum. M. Rychter, [w:] *Języki milczenia. Literatura o traumie i postpamięci Zagłady*, red. P. Piszczatowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.

Hirsch M., *The Generation of Postmemory*, „Poetics Today" 2008, 29(1), https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019

Hirsch M., *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture after the Holocaust*, Columbia University Press, New York 2012.

Hirsch M., *Żałoba i postpamięć*, tłum. K. Bojarska, [w:] *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2010.

Hopfinger M., *Doświadczenia audiowizualne. O mediach w kulturze współczesnej*, Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2003.

Hopfinger M., *Drugi »zwrot audialny«*, rękopis.

Hopfinger M., *Literatura i media. Po 1989 roku*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010.

Hopfinger M., *Propozycje do nowej syntezy. Literatura bez fikcji między sztuką a codziennością*, [w:] *Literatura bez fikcji. Między sztuką a codziennością. W stronę nowej syntezy (3)*, red. M. Hopfinger, Z. Ziątek, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2018.

Hopfinger M., *Wprowadzenie*, [w:] *Nowe media w komunikacji społecznej w XX wieku*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2002.

Hopfinger M., *Wszyscy jesteśmy świadkami. Zamiast wstępu*, [w:] *Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej (1942–2015)*, projekt i redakcja tomu M. Hopfinger, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2018.

Jankowska J., *Sztuka reportażu radiowego*, [w:] *70 lat Polskiego Radia*, red. B. Górak-Czerska, S. Jędrzejewski, Wydawnictwo Tenten, Warszawa 1995.

Kahn D., *Noise, Water, Meat. A History of Sound in the Arts*, MIT Press, Cambridge MA 1999.

Kałążny J., *Kategoria pamięci zbiorowej w badaniach literaturoznawczych*, „Kultura Współczesna" 2007, nr 3.

Kapuściński R., *Lapidaria I–III*, Agora, Warszawa 2008.

Kasztelan M., *Fenomen pamięci zbiorowej*, „In Gremium" 2012, t. 6.

Kaziów M., *O dziele radiowym. Z zagadnień estetyki oryginalnego słuchowiska*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

Kępa-Figura D., Nowak P., *Językowy obraz świata a medialny obraz świata*, „Zeszyty Prasoznawcze" 2006, nr 1–2.

Kisielewski Z., *Literatura w Polskim Radiu*, „Pamiętnik Warszawski" 1929, nr 2.

Klawiter A., Preis A., *Słyszeć człapiącego grubasa. O tym, jak posługujemy się słuchem w życiu codziennym*, [w:] *Ekspektatywa 1. Słuchawy. Projektowanie dla ucha*, Fundacja Bęc Zmiana, Warszawa 2009.

Klimczak K., *Reportaże radiowe o krzywdzie i cierpieniu*, Wydawnictwo Primum Verbum, Łódź 2011.

Korzeniewski B., *Medializacja i mediatyzacja pamięci – nośniki pamięci i ich rola w kształtowaniu pamięci przeszłości*, „Kultura Współczesna" 2007, nr 3.

Korzeniowski B., *O sposobach obchodzenia się z reliktami przeszłości*, „Sensus Historiae" 2012, 6(1).
Korzeniewski B., *Teoria kultury a badania nad pamięcią społeczną*, „Kultura Współczesna" 2007, nr 2.
Kowalska-Leder J., *Doświadczenie Zagłady w perspektywie dziecka w polskiej literaturze dokumentu osobistego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009.
Krajewska A., *Milczenie w dramacie*, [w:] *Problemy teorii dramatu i teatru*, t. 1, red. J. Degler, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003.
Krall H., *Zdążyć przez Panem Bogiem*, a5, Kraków 2008.
Krupa B., *Opowiedzieć Zagładę. Polska proza i historiografia wobec Holocaustu (1987–2003)*, Universitas, Kraków 2013.
Kula M., *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2004.
Kurkowska M., *Archiwa pamięci – oral history*, „Historyka. Studia Metodologiczne" 1998, t. 28.
Kwiatkowski P.T., *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2008.
Lata czterdzieste. Początki polskiej narracji o Zagładzie, red. M. Hopfinger, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2019.
Le Goff J., *Historia i pamięć*, tłum. A. Gronowska, J. Stryjczyk, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
Leociak J., *Laudacja dla Hanny Krall*, rękopis.
Leociak J., *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*, Wydawnictwo Leopoldinum, Wrocław 1997.
Lévinas E., *Całość i nieskończoność. Esej o zewnętrzności*, tłum. B. Skarga, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998.
Libera M., *O muzycznych aspektach pracy nad Pomnikiem Dźwiękowym KL Plaszow*, „Czas Kultury" 2024, nr 3: *Historia dźwiękowa (aural history)*, red. prowadzący F. Szałasek.
Lissa Z., *Estetyczne funkcje ciszy i pauzy w muzyce*, [w:] taż, *Szkice z estetyki muzycznej*, Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Kraków 1965.
Lissa Z., *Funkcje sfery słuchowej w filmie dźwiękowym*, [w:] taż, *Wybór pism estetycznych*, oprac. Z. Skowron, Universitas, Kraków 2008.
Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968), red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, IBL PAN, Warszawa 2012.
Mansell J.G., *Akustemologia historyczna: przeszłość, teraźniejszość i przyszłość*, „Czas Kultury" 2024, nr 3: *Historia dźwiękowa (aural history)*, red. prowadzący F. Szałasek.
Mayen J., *O stylistyce utworów mówionych*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1972.
Melchior M., *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni na „aryjskich papierach". Analiza doświadczenia biograficznego*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004.
Mich W., *Prolegomena do historii komunikacji społecznej*, t. 2: *Badanie historii komunikacji*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2014.
Michalak K., *Dźwięk bez fikcji. O radiowym reportażu artystycznym*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2023.

Misiak T., *Audiosfera w kulturze współczesnej. Próba przybliżenia pojęcia*, „Przegląd Kulturoznawczy" 2010, nr 1(7).

Misiak T., *Sound studies. Badania na stykach*, [w:] *Na stykach kultur i mediów. Między prowincjonalizmem a kosmopolityzmem*, red. A. Kisielewska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2014.

Morin E., *Kino i wyobraźnia*, tłum. K. Eberhardt, PIW, Warszawa 1975.

Mukařovsky J., *Wśród znaków i struktur: wybór szkiców*, tłum. J. Baluch, wybór, red. i wstęp J. Sławiński, PIW, Warszawa 1970.

Na każdym kroku pilnie wykluczano Żydów z polskiej społeczności, O. Wróbel w rozmowie z Anną Bikont, „Krytyka Polityczna" 2.02.2018, https://krytykapolityczna.pl/kultura/bikont-na-kazdym-kroku-pilnie-wykluczano-zydow-z-polskiej-spolecznosci/ (dostęp: 1.02.2024).

Niziołek G., *Polski teatr Zagłady*, Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego, Wydawnictwo Krytyki Politycznej, Warszawa 2013.

Nora P., *Między pamięcią a historią*, Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2023.

Nowicki B., *Dźwiękowe emanacje oporu i strategie przetrwania w Litzmannstadt Getto*, „Czas Kultury" 2024, nr 3: *Historia dźwiękowa (aural history)*, red. prowadzący F. Szałasek.

Ogonowska A., *Edukacja medialna. Klucz do rozumienia rzeczywistości*, Towarzystwo Naukowe Societas Vistulana, Kraków 2003.

Ong W.J., *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2011.

Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej (1942–2015), projekt i redakcja tomu M. Hopfinger, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2018.

Paivio A., *Mental Imagery in Associative Learning and Memory*, „Psychological Review" 1969, nr 76(3).

Pakier M., *„Postmemory" jako figura refleksyjna w popularnym dyskursie o Zagładzie*, „Kwartalnik Historii Żydów" 2005, nr 2.

Papenburg J.G., Schulze H., *Pięć pojęć dźwięku. Dyscyplinarne przyporządkowania i zagęszczenia Sound Studies*, tłum. M. Pasiecznik, S. Wojciechowski, „Kultura Współczesna" 2012, nr 72(1).

Piechota M., Stachyra G., *Lubelska Szkoła Reportażu Radiowego*, [w:] *Media regionalne. Sukcesy i porażki*, red. J. Adamowski, K. Wolny-Zmorzyński, W. Furman, Wyższa Szkoła Ekonomii i Prawa w Kielcach, Kielce 2008.

Pleszkun-Olejniczakowa E., *Demiurg czy Cicerone? O sposobach istnienia słowa i tekstu audialnego na antenie*, [w:] *Słowo w kulturze współczesnej*, red. W. Kawecki, K. Flader, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2009.

Pleszkun-Olejniczakowa E., *Muzy rzadko się do radia przyznają. Szkice o słuchowiskach i reportażach radiowych*, Wydawnictwo Primum Verbum, Łódź 2012.

Pleszkun-Olejniczakowa E., *Od kreacji do znaczenia (na podstawie wybranych tekstów audialnych)*, [w:] *O mediach i komunikacji. Skrypt dla studentów dziennikarstwa i komunikacji społecznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2010.

Pleszkun-Olejniczakowa E., *Słowa, głosy, dźwięki w słuchowiskach radiowych*, [w:] *Język w komunikacji*, t. 2, red. G. Habrajska, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej, Łódź 2001.

Pleszkun-Olejniczakowa E., *Słuchowiska Polskiego Radia w okresie piętnastolecia 1925–1939*, t. 1–2, Wydawnictwo Biblioteka, Łódź 2000.
Płażewski J., *Język filmu*, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Warszawa 2008.
Polasik-Wrzosek K., *Pamięć kulturowa a historiografia jako zapis kultury. Konteksty do zbadania*, „Historyka. Studia Metodologiczne" 2011, t. 41.
Pomian K., *Historia – nauka wobec pamięci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006.
Próchniak P., *W prześwicie. Szkice z Bramy*, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2023.
Przestańmy mówić o pamięci, zacznijmy mówić o trosce, Z. Waślicka-Żmijewska i A. Żmijewski w rozmowie z B. Engelking, „Krytyka Polityczna" 26.04.2019, https://krytykapolityczna.pl/kultura/waslicka-zmijewski-barbara-engelking-zaglada-wywiad/ (dostęp: 1.02.2024).
Ptaszek G., *Jak badać medialny obraz świata?*, [w:] *Współczesne media. Medialny obraz świata*, t. 1: *Zagadnienia teoretyczne*, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2015.
Quignard P., *Nienawiść do muzyki*, tłum. E. Wieleżyńska, „Literatura na Świecie" 2004, nr 1–2.
Regiewicz A., *Słownik odgłosów somatycznych (na podstawie prozy polskiej po 1989 roku)*, Wydawnictwo Słowo/obraz terytoria, Gdańsk 2022.
Reprezentacje Zagłady w kulturze polskiej (1939–2019), red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, IBL PAN, Warszawa 2021.
Ricoeur P., *Czas i opowieść*, t. 1: *Intryga i historyczna opowieść*, tłum. M. Frankiewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2008.
Ricoeur P., *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Universitas, Kraków 2006.
Rothberg M., *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford University Press, Redwood City 2009.
Saryusz-Wolska M., *Posłowie. Wędrówki pamięci według Astrid Erll*, [w:] A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2020.
Saryusz-Wolska M., *Przeszłość i przyszłość badań pamięci*, „Politeja" 2020, nr 2(65), https://doi.org/10.12797/Politeja.17.2020.65.01
Saryusz-Wolska M., *Wprowadzenie*, [w:] *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Universitas, Kraków 2009.
Saryusz-Wolska M., *Zapomnieć się w pamięci. Pytania o badanie pamięci kulturowej*, „Kultura Współczesna" 2010, nr 1.
Schultze H., *Sound Studies: Traditionen – Methoden – Desiderate. Einfe Einfuhrung*, Transcript, Bielefeld 2008.
Sendyka R., *Piosenki w obozie. KL Plaszow i możliwość pomnika dźwiękowego*, „Czas Kultury" 2024, nr 3: *Historia dźwiękowa (aural history)*, red. prowadzący F. Szałasek.
Sikorzanka J., *Sztuka reportażu radiowego – mikrokosmos dźwięków*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica" 2005, nr 7/2.
Skarga B., *Tożsamość, ja i pamięć*, „Znak" 1995, nr 480(5).
Smith M., *Sensing the Past. Seeing, Hearing, Smelling, Tasting, and Touching in History*, University of California Press, Berkeley–Los Angeles 2007.
Sound Studies, red. M. Bull, Routledge, New York 2013.

Steinlauf M.C., *Pamięć nieprzyswojona. Polska pamięć Zagłady*, tłum. A. Tomaszewska, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 2001.
Sterne J., *The Audible Past. Cultural Origins of Sound Reproduction*, Durham 2003.
Szacka B., *Czas przeszły, pamięć, mit*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
Szacka B., *O pamięci społecznej*, „Znak" 1995, R. 47, nr 480.
Szlengel W., *Co czytałem umarłym*, https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/szlengel-co-czytalem-umarlym-tom/ (dostęp: 3.11.2025).
Szpociński A., *„Miejsca pamięci" w ujęciu Pierre'a Nory*, „Borussia. Kultura, Literatura, Historia" 2003, R. 13, nr 29.
Szpociński A., *Nośniki pamięci, miejsca pamięci*, „Sensus Historiae" 2014, 17(4).
Szpunar M., *O potrzebie czułego narratora w nieczułym świecie*, „Ethos" 2021, nr 2.
Szpunar M., *W drodze do człowieka*, Wydawnictwo Światopatrzenie, Kraków 2025.
Tabaszewska J., *Od literatury jako medium pamięci do poetyki pamięci. Kategoria pamięci kulturowej w badaniach nad literaturą*, „Pamiętnik Literacki" 2013, nr 4.
Taras K., *Uważna kamera*, „Kultura Współczesna" 2020, nr 3(110).
The Auditory Culture Reader, red. M. Bull, L. Back, Oxford–New York 2003.
The Oxford Handbook of Sound Studies, red. T. Pinch, K. Bijsterveld, Oxford University Press, Oxford 2012.
The Sound Studies Reader, red. J. Sterne, New York–London 2012.
Tokarczuk O., *Czuły narrator*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2020.
Tołstoj A., *Do młodych pisarzy*. Cyt. za: J. Mayen, *Monolog i dialog radiowy*, „Dialog" 1958, nr 6.
Ubertowska A., *Świadectwo – trauma – głos. Literackie reprezentacje Holokaustu*, Universitas, Kraków 2007.
Wilk B., *Archiwum miejscem pamięci o ludziach nauki i kultury*, „Zarządzanie w Kulturze" 2017, t. 18, z. 2, https://doi.org/10.4467/20843976ZK.17.012.7104
Wobec przeszłości. Pamięć przeszłości jako element kultury współczesnej, red. A. Szpociński, Instytut Adama Mickiewicza, Warszawa 2005.
Wójcicka M., *Medialne dyskursy (nie)pamięci zbiorowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2023.
Zagłada w „Medalionach" Zofii Nałkowskiej. Tekst i konteksty, red. T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2016.
Zagłada. Współczesne problemy rozumienia i przedstawiania, red. P. Czapliński, E. Domańska, Poznańskie Studia Polonistyczne, Poznań 2009.
Żukowski T., *Spór o reguły komunikacji. Dyskusja wobec Jedwabnego*, [w:] *Debaty po roku 1989. Literatura w procesach komunikacji. W stronę nowej syntezy (2)*, red. M. Hopfinger, Z. Ziątek, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2017.
Żukowski T., *Zmiana reguł komunikacji: „Sąsiedzi" Jana Tomasza Grossa*, [w:] *Debaty po roku 1989. Literatura w procesach komunikacji w stronę nowej syntezy (2)*, red. M. Hopfinger, Z. Ziątek, T. Żukowski, IBL PAN, Warszawa 2017.
Żurek S.J., *Odpamiętywanie polsko-żydowskie. Szkice – studia – interpretacje*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2021.
Żyrek-Horodyska E., *Reportaż jako sztuka pamięci. Wokół książki „1945. Wojna i pokój" Magdaleny Grzebałkowskiej*, „Przegląd Kulturoznawczy" 2018, nr 2(36), https://doi.org/10.4467/20843860PK.18.016.9194

Netografia

Krall H., Antczak J., *Reporterka*, Wydawnictwo Marginesy, Warszawa 2025, https://wiez.pl/2025/05/19/hanna-krall-czy-wierze-w-boga-on-wierzy-we-mnie/ (dostęp: 10.07.2025).

Regiewicz A., *Usłyszeć głos. Katechezy o dźwięku*, Shir Hadas, YouTube, https://www.youtube.com/watch?v=rCC9LR5eTws (dostęp: 3.07.2024).

Sawicka M., Kaczkowska A., *Opowiadać o świecie bez pudru, retuszu i kłamstwa. Fenomen Lubelskiej Szkoły Reportażu Radiowego*, http://lublin.wyborcza.pl/lublin/7,48724,23414947,25-lat-zapisywania-swiata.html (dostęp: 11.01.2021).

Twain M., *Podążając wzdłuż równika*, 1897, https://50bookchallenge.livejournal.com/10191286.html (dostęp: 10.07.2025).